

چرکستان؛ تاریخ و فرہنگ

استاد رہنما:

دکتر غلامحسین زرگری نژاد

استاد مشاور:

دکتر منصور صفت گل

دانشجو:

حامد کاظم زادہ

بہمن ۱۳۸۷

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

دانشگاه تهران

چرکستان؛ تاریخ و فرهنگ

استاد راهنما:

دکتر غلامحسین زرگری نژاد

استاد مشاور:

دکتر منصور صفت گل

دانشجو:

حامد کاظم زاده

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

در رشته

تاریخ - گرایش مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز

بهمن ۱۳۸۷

پاکستان؛ تاریخ و فرہنگ

چکیدہ:

.....

فهرست مطالب

مقدمه (۱-۱۴)

کلیات / ۱

- بیان مسئله / ۲
- اهداف پژوهش / ۴
- اهمیت و ضرورت پژوهش / ۶
- پیشینه پژوهش / ۷
- روش پژوهش / ۸
- نتایج علمی و کاربرد پژوهش / ۹
- مشکلات پژوهش / ۱۰
- نقد و بررسی منابع / ۱۲

فصل اول (۱۸-۳۶)

جغرافیای تاریخی و انسانی / ۱۹

- درآمد / ۱۵
- سرزمین / ۲۴
- قبایل کنونی در چرکستان / ۲۷
- اقلیم / ۲۹
- ملیت و ملی‌گرایی / ۳۰
- تقسیم‌بندی اداری چرکستان / ۳۱
- الف. جمهوری کاباردینو - بالکاریا / ۳۲
- ب. جمهوری کاراچای - چرکسیا / ۳۴
- ج. جمهوری آدیغیا / ۳۵
- د. ناحیه شاپسوق / ۳۶

فصل دوم (۳۷-۹۶)

تاریخ / ۳۸

- درآمد / ۳۸
- چرکستان پیش از میلاد مسیح / ۴۲
- روم باستان و چرکس‌ها / ۴۵
- چرکستان در قرون وسطی / ۴۷
- سلطه یکصدساله گرجیان / ۴۹
- مغولان و حمله به چرکستان / ۵۰
- ممالیک چرکس در مصر / ۵۱
- قدرتگیری کاباردها در قفقاز شمالی / ۵۴
- تجاوزات تاتارها و روس‌ها به چرکستان / ۵۶
- جنگ‌های روس‌ها و چرکس‌ها / ۵۹
- پیامدهای جنگ کریمه / ۶۹
- ارتباط با بریتانیا / ۷۲
- درگیری چرکس‌ها با حکومت تزار روسیه / ۷۳
- انقلاب و جنگ‌های داخلی / ۷۵
- اتحاد شوروی / ۷۷
- جنگ جهانی دوم و ورود درگیری به چرکستان / ۷۸
- بررسی تاریخنگاری شوروی درباره اقوام به خصوص چرکس‌ها / ۷۹
- سیاست بعد از شوروی / ۸۱

- سازمان‌های مردم‌نهاد چرکسی / ۸۴
 الف. فدراسیون شمال غرب قفقاز / ۸۴
 ب. کنفدراسیون مردم قفقاز / ۸۴
 ج. کنگره بین‌المللی چرکس‌ها / ۸۶
 د. سازمان مردم و ملل بدون نماینده / ۸۷
 مناقشات بالقوه در چرکستان / ۸۸
 ریشه‌های تاریخی منازعات و مناقشات در قفقاز شمالی / ۹۳

فصل سوم (۹۷-۱۰۶)

ساختار اجتماعی / ۹۸

- درآمد / ۹۸
 جامعه طبقاتی / ۹۹
 مجلس نجبا و شاه‌زادگان / ۱۰۲
 انقراض فتودالیسم / ۱۰۳
 ساختارهای خانوادگی / ۱۰۴

فصل چهارم (۱۰۷-)

دین و اعتقادات / ۱۰۸

- درآمد / ۱۰۸
 ادیان باستانی / ۱۱۱
 باورها / ۱۱۲
 گسترش اسلام / ۱۱۴

فصل پنجم (۱۱۸-۱۳۰)

زبان و ادبیات / ۱۱۹

- درآمد / ۱۱۹
 خصوصیات زبان / ۱۲۱
 تقسیمات زبانی / ۱۲۱
 تاریخ استاندارد سازی / ۱۲۳
 سیاست استفاده از زبان بومی در چرکستان / ۱۲۴
 ادبیات / ۱۲۸
 مشکلات زبان در پیشبرد میهن‌گرایی در چرکستان / ۱۳۰

فصل ششم (۱۳۱-۱۴۴)

فرهنگ / ۱۳۲

- درآمد / ۱۳۲
 آداب تولد / ۱۳۳
 رسوم ازدواج / ۱۳۴
 مرگ و مجلس ترحیم / ۱۳۷
 آداب معاشرت / ۱۳۸
 اخلاق‌نامه جوانمردی / ۱۳۸
 مهمان‌نوازی / ۱۳۹
 تنوع غذایی / ۱۴۰
 لباس سنتی / ۱۴۲
 باده‌گساری / ۱۴۲
 ورزش و بازی‌های محلی / ۱۴۳

فصل هفتم (۱۴۵-۱۵۲)

چراکسه در تاریخ ایران / ۱۴۶

- درآمد / ۱۴۶
 تاریخ چرکس‌های ایران / ۱۴۹

نتیجه‌گیری (۱۵۳-۱۵۹)

تصاویر (۱۶۰-۱۷۱)

- تصویر شماره ۱: عکس ماهواره‌ای از قفقاز / ۱۶۱
- تصویر شماره ۲: نقشه جغرافیای سیاسی قفقاز / ۱۶۱
- تصویر شماره ۳: نقشه تاریخی قفقاز / ۱۶۲
- تصویر شماره ۴: تقسیمات اداری منطقه جنوب روسیه و قفقاز شمالی / ۱۶۲
- تصویر شماره ۵: نقشه تاریخی قفقاز در دایره المعارف اسلام / ۱۶۳
- تصویر شماره ۶: نقشه تاریخی چرکستان در قرن ۱۹ م. / ۱۶۳
- تصویر شماره ۷: نقشه چرکستان کنونی به همراه تقسیمات اداری جمهوری‌ها / ۱۶۴
- تصویر شماره ۸: پراکندگی قبایل چرکسی در شمال غرب قفقاز / ۱۶۴
- تصویر شماره ۹: پراکندگی زبان‌های چرکسی در شمال غرب قفقاز / ۱۶۵
- تصویر شماره ۱۰: نقشه جمهوری آدیغه / ۱۶۵
- تصویر شماره ۱۱: نقشه جمهوری کاراچای - چرکسیا / ۱۶۶
- تصویر شماره ۱۲: نقشه جمهوری کاباردینو - بالکاریا / ۱۶۶
- تصویر شماره ۱۳: پراکندگی قومی و زبانی در قفقاز / ۱۶۷
- تصویر شماره ۱۴: پراکندگی قومی چرکس‌ها / ۱۶۷
- تصویر شماره ۱۵: نمونه لباس‌های زنان چرکس / ۱۶۸
- تصویر شماره ۱۶: نمونه لباس‌های مردان چرکس / ۱۶۸
- تصویر شماره ۱۷: لباس با نوشته‌های یا علی / ۱۶۹
- تصویر شماره ۱۸: پرچم جمهوری‌های چرکس‌نشین در قفقاز شمالی / ۱۶۹
- تصویر شماره ۱۹: پراکندگی قومی در جمهوری‌های قفقاز شمالی / ۱۷۰
- تصویر شماره ۲۰: مسجد مایکوپ / ۱۷۰
- تصویر شماره ۲۱: غذاهای چرکسی / ۱۷۱
- تصویر شماره ۲۲: زنان چرکسی / ۱۷۱

منابع و مأخذ (۱۷۲-۱۷۸)

فارسی / ۱۷۳

کتاب / ۱۷۳

مقاله / ۱۷۴

دانشنامه / ۱۷۵

نسخه خطی / ۱۷۵

عربی / ۱۷۵

انگلیسی / ۱۷۵

کتاب / ۱۷۵

دانشنامه / ۱۷۶

روسی / ۱۷۶

کتاب / ۱۷۶

مقاله / ۱۷۸

دانشنامه / ۱۷۸

Circassia; History & Culture

Abstract:

Circassians is a term derived from the Turkic Cherkess (Çerkes), and is not the self-designation of any people. It has sometimes been applied indiscriminately to all the peoples of the North Caucasus. Most specifically, the term can apply only to the Adyghe people. Today a significant number of "Circassians" live in diaspora, primarily due to the "Muhajirism", an exodus of Muslim population from the Caucasus since 1863 after the successful Russian invasion of the Caucasus.

The term's vagueness stems largely from the fact that the northern Caucasus was a remote and relatively unknown area for Westerners and Turks, who often did not distinguish carefully between similar groups living there.

Cherkes (also Cherkess) are an ethnic group of the northwestern Caucasus region, principally inhabiting northern Karachay-Cherkessia as well as four villages of Adygeya: Khodz, Blechepsin, Koshekhabl, and Ulyap. They primarily speak the Cherkes (Kuban-Zelenchuk) dialect of Kabardian. Most authorities include the Besleney of Karachay-Cherkessia with the Cherkes community, though they speak a more divergent dialect of Kabardian, somewhat transitional between Western and Eastern Circassian.

Keywords: *Circassia, Caucasus Crises, Circassians History & Culture.*

Faculty of Literature and Human Sciences
University of Tehran

Circassia: History & culture

Under Supervision of:
Gholam H. Zargarinejad, Ph.D

By:
Hamed Kazemzadeh

History- Central Asia & Caucasus studies
Feb 2009

مقدمہ

کلیات

مقدمه

کلیات

بیان مسئله

قفقاز نام رشته کوهی است از رشته کوه‌های شمالی ایران زمین که منطقه کنار آن را به همین جهت «قفقاز»^۱ می‌نامند. منطقه قفقاز از مصب رود ولگا در دریای مازندران و مصعب رود دُن در دریای آزوف در شمال آغاز شده و تا رود کورا و ارس در جنوب ادامه دارد. این در حالی است که منطقه قفقاز توسط رشته کوه قفقاز به دو بخش مجزای قفقاز شمالی و قفقاز جنوبی تقسیم می‌شود. قفقاز جنوبی که در ادبیات روسی به ماورای قفقاز^۲ شهره است، امروزه از سه کشور مستقل آذربایجان، گرجستان و ارمنستان و همچنین جمهوری خودمختار قره‌باغ کوهستانی، نخجوان، آبخازیا و اوستیای جنوبی تشکیل شده است. (تصویر ۱)

قفقاز شمالی با واقع شدن در شمال جبال بزرگ قفقاز و جنوب روسیه از دیرباز با ایران زمین و جهان اسلام همانند قفقاز جنوبی در ارتباط بوده است. این خطه را که در منابع ایرانی با عنوان ماورای قفقاز می‌شناسیم، از هفت جمهوری و دو ولایت تشکیل شده که از شرق عبارتند از جمهوری‌های داغستان، چچن، اینگوش، اوستیای شمالی، کاباردینو - بالکاریا، کراچای - چرکس و آدیغه و همچنین ولایت‌های (سرزمین‌های) کراسنودار و استاوروپل. وجود نفت و گاز، محسوب شدن در کریدور شمال به جنوب، داشتن بنادر مناسب، قرار گرفتن در کنار دریای سیاه و مازندران، از سایر خصوصیات ژئوپلتیکی^۳ منطقه است. (تصویر ۴)

تنوع فرهنگی - اجتماعی، پراکندگی قومی - نژاد آلتایی، هندواروپایی و قفقازی - تنوع زبانی بیش از ۶۰ گونه زبان شناخته شده، در کنار شاخصه‌های دینی، گوناگونی مذهبی اسلام - حنفی، شافعی و شیعی - یهودیت، مسیحیت ارتدوکس شرقی، گریگوری، کاتولیک، بودیسم، ادیان یکتاپرستی باستانی،

---

1. Caucasus
2. Transcaucasia

۳. جغرافیای سیاسی

مانند: یزیدی^۴، ادیان یا باورهای خرافی - بت پرستی و شرک^۵ - پیچیدگی‌های فرهنگی - اجتماعی منطقه را نشان می‌دهد. شناخت در زمینه این اقوام که با ایران زمین در ارتباط بوده‌اند، بخشی از مطالعات ایران‌شناسی محسوب می‌گردد که تاکنون بدان باید و شاید پرداخته نشده است. (تصویر ۱۹)

چرکس‌ها^۶ یکی از اقوام ساکن شمال غرب قفقاز هستند که به زبان چرکسی از شاخه زبان‌های شمال غربی قفقازی سخن می‌گویند.^۷ این قوم از تبار قفقازی آدیغه‌ای - آبخازی است که هم اکنون در سه جمهوری قفقاز شمالی یعنی جمهوری کاباردینو - بالکاریا (قبارطه - بلغار)، جمهوری کاراچای - چرکسیا (قره‌چای - چرکس) و جمهوری آدیغیا (آدیغه) پراکنده‌اند، یعنی در حدود نیمی از مساحت قفقاز شمالی را پوشانده‌اند. این قوم که در تاریخ ایران بارها از آنها نامی ذکر شده است، متأسفانه هیچ شناختی از آنان در منابع و پژوهش‌های جدید موجود نمی‌باشد و این قوم بزرگ و تأثیرگذار در منطقه هرگز به صورت واقعی شناخته نشده است. (تصویر ۱۳)

تاریخ چرکس‌ها بیشتر از نگاه مورخان به دوران جدید اطلاق می‌شود، یعنی دورانی که حکومت قراقویونلو و آق‌قویونلو و سپس صفویه در جنوب، عثمانی در جنوب غربی و غرب و همچنین روس‌ها (به‌خصوص از دوران ایوان مخوف) در شمال شکل می‌گیرند.^۸ این دوران، منطقه قفقاز شمالی و ناحیه چرکسستان تبدیل به محل مجادلات منطقه‌ای این سه دولت می‌شود. بدین ترتیب نام چرکس‌ها و تاریخ آنها در کتب مختلف آورده شده یا حداقل بدان اشاره گشته است. چرکس‌ها در طول تاریخ جدیدشان همواره بصورت برده و غلام برای حکومت‌های گوناگون جنوبی از جمله ایرانیان و عثمانیان آورده می‌شدند، بدین ترتیب این قوم توانستند در نواحی جنوب و به خصوص در دربار ایران و عثمانی نفوذ کنند و تأثیرات بسزایی در برخی از دوران تاریخی داشته باشند. لازم به

---

۴. مذهب ایزدی و نوعی مذهب آمیخته با ادیان ایران باستان همچون مهرپرستی و مزدپرستی که بیشتر در کردستان عراق، طرفدار دارد.

۵. این نگاه از دید مستشرقین غربی برآمده است که به علت عدم شناخت از مسائل مذهبی و قومی منطقه، کوچکترین انحراف دینی در اقوام را شرک و بت پرستی تعریف کرده‌اند.

6. Cherkess

۷. اطلاعات تکمیلی درباره زبان و ادبیات قفقازی و چرکسی در فصل چهارم بحث شده است.

۸. دلایل این امر را می‌بایست در عدم داشتن اطلاعات تاریخی به صورت نوشتاری در پیش از این دوران دانست. به طوری که هرگاه در منطقه از تاریخ به معنای عام کلمه استفاده می‌شود، تنها چهارصد سال اخیر در ذهن مورخ یا مردم جامعه شکل می‌گیرد، زیرا در مورد پیش از این دوران تنها در افسانه‌ها داستان‌های خرافی باقی مانده است.

ذکر است که حکومت ممالیک چرکس در مصر، قدیمی‌تر از دورانی است که بدان پرداختیم و از نظر منابع تاریخی، دوران تاریکی است که به ندرت می‌توان چگونگی و چرایی حضور چرکس‌ها را در منابع - که خارج از موضوع پژوهش ماست - یافت.^۹

ریشه‌های مسائل فرهنگی در این قوم بسیار کهن‌تر از زبان و تاریخ نگارش یافته‌شان است و یکپارچگی با تبار و تاریخ آن‌ها و سرمت‌ها دارد که شناخت از این فرهنگ دست نخورده، بسیاری از سؤالات در زمینه فرهنگ ایرانیان شمالی را جواب می‌دهد. متأسفانه سلطه نظام کمونیستی و دستبرد بر روی آثار معنوی ملل و اقوام گوناگون باعث کم رنگ شدن برخی از این سنن و رسوم و فرهنگ‌های شفاهی شده است که باید با مقام مقایسه با سایر چرکس‌ها در نقاط مختلف جهان به شناسایی و معرفی دقیقتر این فرهنگ برآمد.

در این پژوهش سعی شده است تا تمامی موارد شناخت در زمینه تاریخ، فرهنگ و قوم‌نگاری (مردم‌شناسی) گنجانده شود تا فصلی جدید در بررسی و شناخت اقوام قفقازی که با ایران زمین همواره در ارتباط بوده‌اند، گشوده شود. در اصل این پژوهش، پژوهشی ترکیبی بر مبنای تحلیل گزارش مستقیم و نقد منابع نقلی است که به بررسی زمینه‌های شناخت و وصف سوژه (موضوع) می‌پردازد و در زمینه‌های تاریخی و فرهنگی، چرکس‌ها را توصیف و تعریف می‌کند. این نوع پژوهش بر اساس ترکیبی از داده‌های میدانی و کتابخانه‌ای، اطلاعات گوناگون فرهنگی و تاریخی را در یک مجموعه به مخاطب عرضه می‌دارد و بعلاوه عدم شناخت قبلی از این موضوع در ایران و حتی در جهان، نمی‌تواند به تحلیل‌های دقیق علمی در مورد مسائل تاریخی و فرهنگی بپردازد. لذا مبنای پایان‌نامه بر دو اصل توصیف و تعریف (پژوهش نقلی) استوار است.

اهداف پژوهش

از دیدگاه ایران و ایرانیان، قفقاز یک قلمرو کاملاً بیگانه نیست؛ این امر بیشتر درباره سه جمهوری قفقاز (شامل آذربایجان، ارمنستان و گرجستان) که در جنوب قفقاز واقع شده و به مرزهای ایران

---

۹. اطلاعات توصیفی در مورد ممالیک چرکس در فصل دوم بررسی شده است.

نزدیک است، صادق‌تر است. پس از فروپاشی شوروی و ظهور کشورهای نوپای مستقل مشترک المنافع، در اغلب مراکز علمی جهان، شناختی از این کشورها وجود نداشت و نیاز مبرمی به ایجاد مراکز مطالعاتی و پژوهش‌های بنیادی ویژه آسیای مرکزی و قفقاز احساس می‌شد. این در حالی است که قفقاز از دیرباز از مناطق استراتژیک (سوق الجیشی) در جهان و منطقه محسوب می‌گشته است. بر اساس اطلاعات خاورشناسان یکی از مناطق اسکان اولیه آریایی‌ها قبل از ورود به فلات ایران، قفقاز می‌باشد، به طوری که این منطقه تا زمان کنونی از مناطقی در پیرامون ما بوده که همواره ارتباط ناگسسته‌ای با تاریخ ایران داشته است. وجود مناطق باستانی از دوران تاریخی هخامنشی، اشکانی و همچنین وجود آثار فراوان ایرانی - اسلامی در این منطقه، دلیلی بر این گفتار است. در حال حاضر نیز با وجود دخالت قدرت‌های بزرگ در قفقاز و تأثیر بر روی فرهنگ بومی و دستبرد به آثار معنوی منطقه، نیاز روز افزونی به معرفی و شناسایی قفقاز به فرهنگیان و ایران‌دوستان در زمینه‌های تاریخی و فرهنگی احساس می‌شود.

با این شناخت نسبی درباره موضوع، می‌توان به این نتیجه رسید که عدم داشتن اطلاعات و داده‌های مناسب در مورد قفقاز و اقوام آن همواره پژوهشگران ایرانی را با مشکل روبرو کرده است و با توجه به گذشت دو دهه از به وجود آمدن سه کشور مستقل در قفقاز جنوبی و تألیف آثار پژوهشی به زبان‌های گوناگون در باب این جمهوری‌ها، عدم داده‌ها در قفقاز جنوبی تا حدودی کم رنگ شده است ولی درباره قفقاز شمالی هنوز این مشکل نمایان است، بخصوص اینکه قفقاز شمالی، شمالیترین مرز اسلام با مسیحیت است. در این باره باید به عدم ارتباط سیاسی جمهوری اسلامی ایران با این منطقه نیز اشاره نمود که مشکل را دو چندان کرده است. نکته قابل توجه در مورد قفقاز شمالی، اسلام است که این ناحیه را از سایر نقاط روسیه متمایز می‌کند. بدین سان قفقاز شمالی جزء جهان اسلام محسوب می‌گردد و جهان اسلام و ایران فرهنگی در این نقطه به یکدیگر می‌پیوندند. این انگیزه نخستین هر پژوهشگری است که خواستار مطالعه و تحقیق در باب اقوام ناشناخته قفقاز شمالی و ارتباط آنان با جهان ایرانی و ایران فرهنگی است.

هدف روشن و بارز در این پژوهش، گشودن راهی نو، در پژوهش‌های بنیادی در عرصه شناخت

در باب میراث مشترک ایران با سایر اقوام و همسایگان بومی فلات ایران زمین است. بدان معنی که بررسی و شناخت و حتی جمع‌آوری داده‌ها از عناصر فرهنگی و تاریخی قوم چرکس که تأثیرات بسزایی در برخی از دوران‌های تاریخی ایران داشته‌اند، راه‌گشای سئوالات بعدی ما در زمینه‌های گوناگونی چون، چرایی و چگونگی حضور این قوم در تاریخ ایران و اسلام است. در حالی که نگارنده در این پژوهش تنها به چیستی سوژه می‌پردازد و امید است که در آینده‌ای نزدیک پژوهشگران دیگر یا نگارنده بتواند به چرایی و چگونگی سوژه (موضوع) نیز بپردازد.

اهمیت و ضرورت پژوهش

همانگونه که در مطالب فوق اشاره شد، متأسفانه شناخت نامناسب در زمینه اقوام قفقازی به خصوص چرکس‌ها در ایران، ما را با یک مشکل در نگارش تاریخ ایران زمین به خصوص تاریخ قفقاز مواجه کرده است. این مشکل همانا کمبود اطلاعات اولیه در مورد جغرافیا و تاریخ ملل متنوع قفقاز است. شناخت و بررسی این معضل باید از روش قوم‌شناسی آغاز شود. در واقع ضرورت پژوهش در این حوزه، کاملاً با تاریخ و جغرافیای ایران زمین گره خورده است و تدوین آن، بخشی از زوایای پنهان تاریخ و فرهنگ ایران زمین را مشخص می‌نماید.

این اهمیت بیش از تاریخ، در سیاست بین‌الملل و مطالعات منطقه‌ای نمایان است و به بحران‌های اخیر در قفقاز باز می‌گردد. بحران آبخازیا^{۱۰} - به عنوان یک بخش از چرکستان تاریخی و هم نژاد و هم زبان بودن این قوم با چرکس‌ها - در سال‌های اخیر مشکلات سیاسی و امنیتی فراوانی در منطقه ایجاد نموده است که آخرین آن باز می‌گردد به حوادث اوت سال ۲۰۰۸ م. که باعث جبهه‌گیری‌های سرسختانه‌ای میان سران شرق و غرب شد. متأسفانه عدم آشنایی دستگاه دیپلماسی ایران با منطقه و مردم آبخازستان موجب گردید که ایران در منطقه ژئوپولیتیک تاریخی خویش نتواند حتی یک بیانیه

---

10. Abkhazia